

Pabrėžta, nutylėta, pateisinta: „kartų efektas“ senelių, tėvų ir anūkų sovietmečio atmintyje

Liucija Vervečkienė

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto doktorantė
El. paštas lmazylyte@yahoo.com

Santrauka. Mėginant suvokti, kodėl sovietmetis prisimenamas skirtingai, straipsnyje analizuojami devynių Lietuvos šeimų senelių, tėvų ir anūkų sovietmečio pasakojimai. Pasitelkiant pamatines „kartų efekto“ prielaidas, kad tai, kaip konstruojamas pasakojimas apie praeitį, yra veikiamas tam tikrų paauglystėje–ankstyvojoje jaunystėje įgytų „interpretacinių rėmų“, nubrėžiančių gaires mąstymui apie praėjusius įvykius ir procesus, ieškoma santykio su sovietine praeitimi broožų, leidžiančių identifikuoti atminties kartas, nebūtinai tapačias kohortinėms kartoms. Siekiant metodologiškai „priesti“ prie „kartų efekto“ sovietmečio pasakojimuose, pasitelkiami biografiniai metodai – gyvenimo istorijos pasakojimas ir senelių gyvenimo istorijos perpasakojimas tų, kurie sovietmečio nepatyrė. Dalyvavimas trims šeimoms kartoms kuriant pasakojimą apie praeitį ir tolesnė sovietmečio pasakojimų interpretacinė analizė leidžia išskirti tris ryškiausias – pabrėžimo, nutylėjimo ir pa(si)teisinimo – motyvus, kurie skirtingų kartų atstovų pasitelkiami formuojant santykį su sovietine praeitimi. Remiantis tuo, kaip pasakojimuose seneliai, tėvai ir anūkai apibrėžia santykį su sovietinės praeities atributais (dalyvavimas ideologinėse organizacijose, pasipriešinimas sistemai, nelegalios praktikos, tremčių patirtys, aukštos artimųjų pareigos ir kt.), taip pat diskutuoja su šiandien kolektyvinėje atmintyje glūdinčiomis prasmėmis, preliminariai skiriamos keturios atminties kartos.

Reikšminiai žodžiai: kolektyvinė atmintis, komunikacinė atmintis, sovietmetis, „kartos efektas“, gyvenimo istorija, perpasakojimas.

Received: 26/06/2019. Accepted: 13/11/2019

Copyright © 2019 Liucija Vervečkienė. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Emphasized, Unspoken, Justified: The “Generational Effect“ in the Soviet Memory of Grandparents, Parents, and Grandchildren

Summary. In order to understand why the Soviet past is remembered differently, 25 narratives of nine Lithuanian families (parents, grandparents, and grandchildren) were analyzed. The applied theoretical assumption about the “generational effect” on memory: an “interpretative framework” gained during adolescence or early adulthood has an impact on the way we think about the past. In order to trace generational “interpretative frameworks” and indicate memory generations (that do not per se represent cohorts), the study was inductively focused on how the relation to the Soviet past is constructed. The narration of life stories and re-narration of grandparents’ life stories (for those with no or very limited Soviet experience) enable us to methodologically approach the “generational effect” in different Soviet narratives. A participation in family conversations about the recent past and the subsequent interpretative analysis demonstrate three key motives – emphasis, silencing, and justification – that are used by different generations in terms with the Soviet past. Preliminary four memory generations are indicated based on the way grandparents, parents, and grandchildren construct their relation to such aspects as participation in ideological organizations, “illegal practices,” personal or organized resistance, transformations after the Restoration of Independence in 1990, and a higher status in the hierarchy of the Soviet system.

Keywords: collective memory, communicative memory, Soviet past, “generational effect,” life history, re-narration.

Įvadas

Bandant atsakyti į klausimą, kodėl žmonės skirtingai prisimena sovietmetį, svarbu tampa išsiaiškinti, kaip ir kokios grupės žmonių apskritai jį prisimena. Socialinio matmens netolimos praeities atmintis – ar mūsų tautume kolektyvo (bendruomenės), ar individo lygmeniu – neatsiejama nuo dviejų matmenų: to, ką prisimena liudininkai, ir to, kas jau įkūnyta struktūriniame lygmenyje – kolektyvinėse praeičiai teikiamose prasmėse, glūdinčiose materialiose ar nematerialiose reprezentacijose, tarpininkuose – atminties vietose, minėjimuose, mokymo priemonėse, muziejuose, filmuose. Šiandieninis individualus pasakojimas apie sovietmetį – ar jis būtų kuriamas liudininkų, ar jau posovietinės kartos atstovų – yra veikiamas tiek komunikacinės atminties¹, tiek to, kas

¹ Welzer H., *Das Kommunikative Gedächtnis: eine Theorie der Erinnerung*, Muenchen: Beck, 2002.

įkūnyta kolektyvinėje². Žvelgiant iš atminties studijų perspektyvos, sovietmečio pasakojimo analizė nėra istorinė – tikslas nėra atkurti epochos vaizdą. Asmeniniai pasakojimai apie netolimą praeitį traktuojami kaip šiandienos atminties konstruktai.

Bandant paaiškinti, kodėl žmogus savo pasakojimą apie istorinę praeitį formuoja vienu ar kitu būdu, atsigręžiama į *kartą*. Karta, kohorta, kohortinė karta – neretai sociologijos darbuose figūruojantys socialiniai fenomenai, kurie tyrinėjami ir sovietmečio prisiminimų kontekste, bandant suvokti, pavyzdžiui, kokios aplinkybės, režimo bruožai formavo sovietmečio kohortų tapatumą³. Sociologine prasme vartojamas terminas apibrėžia tam tikrą grupę žmonių, kuriuos vienija tai, kad jie tuo pačiu savo gyvenimo ciklo metu išgyvena bendrus istorinius įvykius, t. y. juos veikia tos pačios istorinės aplinkybės. Kaip rodo ilgalaikių kolektyvinių prisiminimų tyrimų rezultatai, būtent atminties aspektas kartų kontekste tampa išskirtinis – bendri prisiminimai struktūroja visuomenę į kartas⁴. „Kartų efekto“ fenomenas pabrėžiamas ne viename pozityvistine metodologija grįstame darbe⁵, tačiau jo veikimo mechanizmas nėra paaiškinamas. Daromos prielaidos, kad egzistuoja specifinis kartos atstovų santykis su praeitimi, kuris yra tam tikrų „kritiniais metais“ patirtų išorės įvykių „rezultatas“. Detaliau šis poveikis – „kartų efekto“ individualiam pasakojimui apie praeitį – neanalizuojamas, nors daromos išvados, jog karta turi specifinį atminties „rinkinį“, savitą mąstymo apie praeitį būdą. Tiek *kaip prisimenama*, tiek *kas prisimenama* visų pirma yra veikiamą tam tikrų istorinių, kontekstinių „kritinių metų“⁶ laiko-

² Erll A., *Memory in Culture* (trans. by Sara B. Young), Basingstoke: Palgrave Mcmillan, 2011, p. 113.

³ Kraniauskienė S., „Identiteto tyrimo metmenys: kartų identiteto paieška XX a. lietuvių autobiografijose“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2, 2004, p. 47–48.

⁴ Schuman H., Scott J., „Generations and Collective Memories“, *American Sociological Review* 54 (3) (Jun., 1989), p. 377–378.

⁵ Schuman H., Corning A., *Generations and Collective Memory*, Chicago: The University of Chicago Press, 2014.

⁶ Ten pat, p. 212.

tarpio patirčių. Būtent čia reikalinga nuodugnesnė kokybinė analizė, leisianti suvokti, ar šios prielaidos gali pasitvirtinti šeimos kartoms pasakojant apie sovietinę praeitį: ar galėtume išskirti specifinius santykio su praeitimi bruožus, kurie leidžia identifikuoti atminties kartas. Čia svarbu atsižvelgti į jau esamą įdirbį skirtingų Lietuvos XX a. kohortinių kartų prisiminimų srityje, visų pirma į sociologinio požiūrio D. Leinartės, L. Žilinskienės, S. Kraniauskienės, I. Šutinienės studijas⁷, taip pat suvokti bei pabrėžti naudojamų priegijų prie prisiminimo proceso skirtumus.

Taigi straipsnio tikslas – analizuojant devynių šeimų trijų kartų atstovų – senelių, tėvų ir anūkų – sovietmečio pasakojimus, ieškoti „kartų efekto“ apraiškų: savitų mąstymo apie praeitį bruožų, leisiančių preliminariai išskirti atminties kartas, nebūtinai sutampančias su kohortinėmis kartomis. Kitaip tariant, įvertinus jau turimą autorių įdirbį, pasirinkta prieiga ir kokybinė pasakojimo analizė gali padėti atskleisti, *kokį* specifinį pėdsaką kritiniais metais išgyventos istorinės aplinkybės palieka šiandien konstruojamame individualiame pasakojime apie praeitį. Senelių, gimusių dar iki Antrojo pasaulinio karo ar jo pradžioje, tėvų, gimusių jau sovietmečiu (šešto dešimtmečio pradžia–aštuntas dešimtmetis) ir anūkų, gimusių jau atkūrus Nepriklausomybę ar tuoj prieš tai, sovietmečio pasakojimo kokybinė analizė leistų papildyti teorinį suvokimą, kaip „kartų efektas“ veikia žmogaus pasakojimą apie netolimą praeitį, koks santykis su ja kuriamas, kokie „interpretaciniai rėmai“ pritaikomi. Ypatingą reikšmę čia turi jaunoji karta – tiesioginės sovietmečio patirties neturintys (arba turintys ankstyvos vaikystės prisiminimų) žmonės, kurių sovietmečio „atmintis“ tik fragmentiškai arba iš viso neatsiranda kitų sovietmečio atminties tyrimų kontekstuose. Tyrimo pridėtinė vertė kyla ir iš specifinių metodologinių iššūkių – kokybine logika grįsto įrankio, kuris leistų įtraukti skirtingas kohortines ir šeimų kartas ir ieškoti „kartų efekto“ pasakojimuose – konstravimo.

⁷ Leinartė D. ir kt., *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014, p. 228–264.

1. Karta (sovietmečio) atminties tyrimų kontekste

Kartos fenomenas užima svarbią vietą sociologijos, istorijos, antropologijos ar filosofijos disciplinose. Žvelgiant į tarpdisciplininį atminties studijų lauką, teoriniai ir empiriniai požiūriai į kartą „skolinasi“ ir adaptuoja minėtų disciplinų prielaidas. Čia pažymėtinos dvi ryškesnės, tačiau conceptualiai skirtingos kartos traktavimo trajektorijos, liečiančios tiek teorinį, tiek metodologinį lygmenis. Pirmuoju atveju karta – atminties bendruomenė, siejama su atsinaujinimu, pokyčiu, kurio laukiama. A. Assmann⁸ naujos kartos atsiradimą laiko posūkiu: kartoms keičiantis, keičiasi ir tautos kolektyvinių prisiminimų profilis, žinoma, visiško atsiribojimo nuo senojo nebūna. Žvelgiant į posovietinį regioną matyti, kad, nepaisant naujos, kritinę refleksiją skatinančios atminties kultūros, kultūriškai išsiskiriantį mąstymo apie praeitį šablonai aptinkami tiek senųjų, tiek naujosios kartos pasakojimuose apie praeitį⁹. Kartos „po“ patirtis sovietmečio ir dabarties kontekste savitai paliečia ir psichologijos disciplinos atstovai, pavyzdžiui, Lietuvos atveju D. Gailienė ir kolegos¹⁰, įvairiais aspektais nagrinėdami individualaus ir kultūrinio lygmens traumų poveikį jas patyrusiesiems ir jų palikuonims¹¹. Mąstydami apie buvimo kartoje poveikį atminčiai, neturėtume tikėtis revoliucingo, kokybiškai naujo požiūrio į praeitį, atsispindinčio kiekvienos naujesnės kartos pasakojime. Karta reikšminga tampa būtent atminties kontekste – mąstydami apie ją kaip apie platesnį socialinės prigimties fenomeną, turėtume atsižvelgti į jo ribotumą, susijusius su galimybe kurti didelius sociopolitinius pokyčius. Naujoji karta yra priklaus-

⁸ Assmann A., *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, Muenchen: Verlag C. H. Beck, 2006, p. 27.

⁹ Wertsch J., *Voices of Collective Remembering*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, p. 55–62.

¹⁰ Gailienė D., sud., *Gyvenimas po lūžio. Kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, Vilnius: Eugrimas, 2015.

¹¹ Vaskelienė I. et al., „Komunikacija apie patirtas politines represijas šeimoje: tarpgeneracinis aspektas“, *International Journal of Psychology: A Biopsychosocial Approach/Tarptautinis psichologijos žurnalas: biopsichosocialinis požiūris* 9, 2011, p. 91–104.

ma nuo ankstesnės, ta priklausomybė gimsta ir vykstant politinės socializacijos procesams¹². Tai, kad žmogus priklauso specifinei atminties kartai, savaime nereiškia, jog ši bendruomenė vienijama kitų būdingų atributų, pavyzdžiui, politinių nuostatų ar vertybių.

Antruoju atveju kartos traktavimas labiau instrumentinis. Pirminis visuomenės suskirstymas į kartas pagal gimimo metus padeda suvokti, kas kuriuos praeities įvykius pamena ryškiausiai. Didelės apimties kiekybiniuose tyrimuose, pavyzdžiui, H. Schumano ir kolegų¹³ ar Nyderlandų tyrėjų P. Ester, H. Vinken ir I. Diepstraten¹⁴ darbuose, karta pasitelkiama siekiant suvokti bendruomenės kolektyvinių prisiminimų profilį. Prie kiek labiau instrumentinio kartos traktavimo priskirtume ir kai kuriuos kokybine logika grįstus darbus, pasitelkiančius šeimos kartas, pavyzdžiui, H. Welzerio¹⁵ studijas, kuriose nagrinėjamas nacistinio laikotarpio atminties perdavimo šeimoje šiandieninėje Vokietijoje klausimas.

Žvelgiant į tarpdisciplininę literatūrą, kurioje vienaip ar kitaip atsiranda „kartų efekto“ klausimas, matyti bent du probleminiai aspektai – pačios kartos *ribų* laike ir „kartos efekto“ *poveikio* atminčiai *lygmenų* bei *masto*. Iš kokybine metodologija paremtų sovietmečio prisiminimų tyrimų, kuriuose figūruoja karta ir kartos atmintis, pažymėtini visų pirma tie, kurie remiasi biografiniais metodais – žmonių gyvenimo istorijomis. D. Leinartės ir kitų¹⁶ bei L. Žilinskienės, S. Kraniauskienės ir I. Šutinienės¹⁷ išsamios sociologinės studijos,

¹² Delli Carpini M. X. „Age and History: Generations and Sociopolitical Change“, Sigel R. S. (sud.), *Political Learning and Adulthood: A Sourcebook of Theory and Research*, Chicago: University of Chicago Press, p. 22–26.

¹³ Schuman, Corning, 2014, p. 129–132.

¹⁴ Ester P., Vinken H., Diepstraten I., „Reminiscences of an Extreme Century. Intergenerational Differences in Time Heuristics: Dutch People’s Collective Memories of the XXth Century“, *Time & Society* 11 (1), 2002, p. 59–62.

¹⁵ Welzer H., „Re-narrations: How Pasts Change in Conversational Remembering“, *Memory Studies* 3 (1), 2010, p. 5–17.

¹⁶ Leinartė D. ir kt., p. 218–264.

¹⁷ Žilinskienė L., Kraniauskienė S., Šutinienė I., *Gimę socializme: pirmoji sovietmečio karta*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016, p. 129–183.

skirtos iki sovietmečio arba jo metu gimusiųjų prisiminimams, įvairiais pūviais įtraukia skirtingas kohortas. Čia karta (kohortinė karta) traktuojama labiau instrumentiškai. Greta prisiminimų iškyla ir tapatumo aspektai – kiek žmonės tapatinasi su „savo karta“, kiek priklausymą kartai reflektuoja šiandien. Kaip rodo pirmosios sovietmečio kartos gyvenimo istorijų analizė, šie žmonės buvo „susigyvenę su sistema“, normalizuotas dalyvavimas ideologinėse organizacijose, o šiandien laikotarpis vertinamas ambivalentiškai¹⁸. Visgi peršasi prielaida, kad šiuose darbuose pamatinis pačios atminties traktavimas kitoks ir labiau siejasi su prielaida, kad gyvenimo istorija yra liudijimas, duomuo apie praeitį, leidžiantis suvokti, kokie režimo bruožai formavo skirtingas iki sovietmečio ar jo metu gimusias kohortas. Akcentuojama ne tai, kodėl būtent taip prisimenamas sovietmetis šiandien, bet tai, kuo ypatinga buvo vienos ar kitos kartos gyvenimo trajektorija vienu ar kitu sovietmečio laikotarpiu, „kaip struktūruoti jos gyvenimo tvarkaraščiai“¹⁹.

Grįžtant prie kartos *ribų*, svarbu apžvelgti jau egzistuojančias tipologijas, įvardytas posovietinio regiono tyrėjų. L. Žilinskienė, S. Kraniauskienė ir I. Šutinienė²⁰ Lietuvos kontekste daug dėmesio skiria būtent pirmajai sovietmečio kartai, kurios rėmus laike iš anksto apibrėžia remdamosi M. Neumanu – 1944–1959 m. gimusiuosius veikė specifinės ideologinės socializacijos sąlygos. K. Joesalu²¹, analizuodama vėlyvojo socializmo „konstravimą“ skirtingų Estijos kartų pasakojimuose, išskiria *pirmąją sovietmečio kartą* arba *tyliąją* (gimusieji XX a. penktame dešimtmetyje), *respublikos* kartą (gimusieji trečiame dešimtmetyje) ir *paskutinę sovietmečio kartą* (gimusieji septintame dešimtmetyje). Remiamasi žmonių išgyventomis patirtimis, atsižvelgiant ne tik į išskirtinius istorinius įvykius, bet ir kasdie-

¹⁸ Ten pat, p. 201.

¹⁹ Ten pat, p. 185.

²⁰ Žilinskienė, Kraniauskienė, Šutinienė, p. 33.

²¹ Joesalu K., *Dynamics and Tensions of Remembrance in Post-Soviet Estonia: Late Socialism in the Making*. Doctoral dissertation, Tartu: University of Tartu Press, 2017, p. 39–43.

nio gyvenimo praktikas. S. Kraniauskienė, analizuodama Lietuvos XX a. autobiografijas tapatumo aspektu, išskiria šias kohortines kartas, kurias formavo tam tikri laikotarpio bruožai: 1910–1922 (intensyvus švietimas), 1923–1944, 1945–1957 (integracija į visuomenę „intensyvaus socializmo“ kūrimo laikotarpiu, sunkumai persiorientuojant atkūrus Nepriklausomybę)²². Taigi galimas bent dvejopas kartos „ribų“ brėžimas – atskaitos tašku laikant istorines aplinkybes ir jų atspindžių ieškojimas pasakojimuose, arba „ribų“ ieškojimas pačiuose įvairiais laikotarpiais gimusiųjų pasakojimuose, o to ir siekiama šiame straipsnyje. Minėtuose darbuose yra žvelgiama į skirtingų kohortų atstovų atminties turinį (kas ryškiausiai prisimenama), bet beveik neanalizuojama, kaip prisimenama: kas pabrėžiama, su kuo diskutuojama, kas nutylima. Būtent tai, kaip „dirbama“ su praeitimi, koks santykis kuriamas su kolektyvinio lygmens pasakojimais ar artimųjų liudijimais, padėtų atskleisti priklausymo kartai giluminį poveikį atminčiai, taip pat ir patikslinti pačios atminties kartos „rėmus“ laike.

2. „Kartų efekto“ sovietmečio atmintyje teorinės prielaidos

Kaip teigia K. Mannheimas, pirmasis ėmėsis kartų klausimą analizuoti iš sociologinės perspektyvos, buvimas kartoje reiškia, kad individui atsiveria tam tikras patirties laukas, darantis įtaką jo mąstysenai, elgesiui, emocinei struktūrai²³. Paauglystės–ankstyvos jaunystės metų svarbą formuojantis kartai būdingiems istorinės situacijos interpretacijos rėmams aiškindamas M. Corstenas²⁴ nurodo konkrečių laikotarpiu tam tikruose „kultūriniuose rateliuose“ gimstančias dis-

²² Kraniauskienė S., „Identiteto tyrimo metmenys: kartų identiteto paieška XX a. lietuvių autobiografijose“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2, 2004, p. 47–48.

²³ Mannheim K., „The Sociological Problem of Generations“, Kecskemeti P. (sud.), *Karl Mannheim: Essays*, Routledge, 1952, perleista 1972, p. 276–322.

²⁴ Corsten, p. 260,

kursyvines praktikas / semantines tvarkas (angl. *semantic orders*). Specifinės temos ir joms apibūdinti vartojamos sąvokos išsirėžia į to laikotarpio paauglių mąstyseną. Sovietmečio atminties tyrimo kontekste bandydami „užčiuopti“ atminties kartos bruožus pasakojime, turime atkreipti dėmesį į išskirtines kalbines raiškos priemones ir jų vietą platesniame pasakotojo „žodyne“ – prasių sistemoje, kuria naudojamosi ir kuri ryškėja prisimenant netolimos praecities įvykius.

2.1. „Išorės įvykiai“, formavimosi metų patirtys

Sociologo H. Schumano ir kolegų tyrimuose, kurių pirminės teorinės prielaidos kyla iš K. Mannheimo kartų teorijos, žmonių prašoma nurodyti, jų nuomone, svarbiausius XX a. antrosios pusės ar vėlesnius įvykius siekiant suvokti, kaip gimimo laikotarpis siejasi su kolektyviniais prisiminimais. Viena iš svarbiausių jau minėtų išvadų – „kritinių metų“ laikotarpiu išgyventi ryškūs, dramatiški „išorės“ įvykiai palieka įspaudą žmogaus suvokime ir tai veikia jo vėlesnius prisiminimus, formuoja santykį su panašiais istoriniais įvykiais²⁵. Nėra aiškių kriterijų, kaip nustatyti, kokios aplinkybės labiausiai veikia kartą. Karo pavyzdys yra pakankamai ryškus, tačiau, pavyzdžiui, Amerikos kontekste²⁶ minimas technologijų proveržis komunikacijų ir transporto srityje, kompiuterizacija, žmogaus teisių gynimas. L. Žilinskienė, S. Kraniauskienė ir I. Šutinienė²⁷ savo studijoje įvardija masinio visiems privalomo išsilavinimo reikšmę, taip pat ideologinių organizacijų plėtrą, dariusią įtaką pirmajai sovietmečio kartai Lietuvoje. Vėlgi, šio straipsnio tikslas nėra dar kartą apibrėžti kritinių metų *aplinkybes*, formavusias vieną ar kitą atminties kartą, tačiau į jas atsižvelgti interpretuojant skirtingus sovietmečio pasakojimus yra svarbu.

²⁵ Schuman H., Corning A., „The Conversion of Generational Effects into Collective Memories: Research Note“, *International Journal of Public Opinion Research* 29 (3), 2017, p. 520–532.

²⁶ Schuman H., Willard L., Rodgers W. L., „Cohorts, Chronology and Collective Memories“, *Public Opinion Quarterly* 68 (2), 2004, 221 p.

²⁷ Žilinskienė, Kraniauskienė, Šutinienė, p. 35–45.

Grįžtant prie kartos *ribų laike* klausimo, K. Mannheimui pabrėžus paauglystės, ankstyvos jaunystės laikotarpio reikšmę (maždaug 15–25 m.), vėlesni autoriai brėžia 10–30 m. ribą. Šiame kontekste taip pat atkreiptinas dėmesys į kartos *tapatumą* – S. Kraniauskienė²⁸, analizuodama skirtingas sovietmečio kohortas, pabrėžia nominalųjį bei realųjį tapatumo dėmenis – iš autobiografijos ryškėjančius kartos bruožus bei asmens savęs priskyrimą konkrečiai kartai. Griežtas skaitinis atminties kartos ribų apibrėžimas nėra savaime vertingas, tačiau tapatumo dėmuo, ypač realiojo savęs priskyrimo kartai, tampa nuoroda, į kurią analizuojant pasakojimą svarbu atkreipti dėmesį. „Kartų efekto“ prielaidos tiesiogiai neleistų tikėtis, kad to praeities laikotarpio vertinimo atspalvis atminties kartoje bus vienodas, tačiau leistų spėti, kad individo lygmeniu vėlesni laikotarpiai turėtų būti vertinami tiesiogiai ar netiesiogiai referuojant į „kritinių metų“ patirtį.

Atminties tyrimo kontekste, kaip minėta, svarbu tampa, *kaip* prisimena, t. y. koks santykis su praeities momentais sukuriamas. Vadinasi, prasminga tampa aiškintis, kaip „išorės aplinkybės“ – istoriniai įvykiai ar procesai, pavyzdžiui, Antrasis pasaulinis karas, tremtys ar ideologizacijos procesai, – figūruoja, o, tiksliau, yra konstruojami žmonių pasakojimuose, kokios prasminės jungtys kuriamos tarp istorinių įvykių ir žmogaus asmeninių patirčių. Taip pat, greta ryškesnių istorinio proceso etapų, „išorės aplinkybės“ suvoktinos ir kaip kitos žmogus akcentuojamos ir jo praeities prasmių struktūroje svarbios kontekstinės gyvenimo sovietmečiu aplinkybės.

2.2. „Blykstės“, „pirmumo“, „laikotarpio“ efektai

Individualaus prisiminimo ir santykio su praeities klausimais kūrimui įtakos gali turėti ne tik „kartos efektas“. Išsami prisiminimą veikiančių „efektų“ analizė nėra šio straipsnio tikslas, tačiau, mąstant apie sovietmečio pasakojimo ypatumus kartų kontekste, reikėtų suvokti

²⁸ Kraniauskienė, p. 47.

ir tai, kaip ir kodėl vieni ar kiti individualūs prisiminimai tampa itin išsiskiriantys žmogaus pasakojime. Greta kognityvinio čia svarbus tampa ir emocijų lygmuo, ir pačių istorinių įvykių pobūdis.

Autobiografinėje atmintyje gali figūruoti vienas ar keli išskirtiniai, labai ryškūs, tarsi „nušviečiantys“ – blyksnio – prisiminimai, susiję su pirmuoju susidūrimu su išskirtiniu įvykiu. Prisimenamos aplinkybės, kai žmogus pirmą kartą išgirdo apie sukrečiantį viešą arba šeimos įvykį²⁹. Šis prisiminimas – stipriai paveikiančių įvykių rezultatas, įspaudas sąmonėje. Tai nebūtinai reiškia, kad vieną ar kitą įvykį žmogus detaliai prisimins visą gyvenimą – dažniausiai jau po kelerių metų prisiminimas modifikuojasi. „Blyksnis“ yra sietinas su grunto (angl. *priming*) efektu. Kiek supaprastintai apibrėžiant, prisiminimai sąmonėje sudėliojami tokiu principu, kad vėlesnieji siejami su anksčiau individo susidarytu pagrindu. Vėlesniam prisiminimui suteikiamas savotiškas „kodus“ remiantis ankstesniaisiais, tačiau tai, vėlgi, nereiškia, kad žmogus prisiminimus sudėlioja į vieną ir nuoseklią visumą. Tyrimai rodo, kad itin svarbus yra emocijų vaidmuo, o būtent negatyvių emocijų atspalvį turintys įvykiai labiau įstringa žmonių atmintyje³⁰. *Grunto* efekto pavyzdys, mąstant apie kartos poveikį atminčiai, leidžia iš psichologinės perspektyvos pagrįsti „kritinių metų“ patirčių svarbą.

Analizuodami kolektyvinius prisiminimus, sociologai pažymi ir pasireiškiantį pirmumo (angl. *primacy*) efektą. Jis susijęs tiek su psichologiniu (kognityviniu), tiek su socialiniu matmeniu ir su jau anksčiau minėtu grunto efektu: kai kurie įvykiai dėl savo emocinio poveikimo vėliau yra labai ryškiai prisimenami net ir tų žmonių, kurie anuomet buvo dar nepasiekę savo „kritinių metų“. „Kartų efekto“ kontekste turėtume tikėtis, kad tos pačios atminties kartos narių pasakojime apie praeitį turėtume aptikti tuos pačius „blyksnius“ – pami-

²⁹ Hirst W., Phelps E. A., „Flashbulb Memories“, *Current Directions in Psychological Science* 25 (1), 2016, p. 36–37.

³⁰ Schachter D. L., Gutchess A. H., Kensinger E. A., „Specificity of Memory: Implications for Individual and Collective Remembering“, Poyer P. ir Wertsch J. (sud.), *Memory in Mind and Culture*, p. 98–101.

nėtus sukrečiančius įvykius ir kontekstines aplinkybes, kuriomis apie juos buvo išgirsta. Maža to, šių įvykių patirtys turėtų būti pasitelkiamos kaip nuorodos ir pasakojant apie panašius vėlesnius susidūrimus (pavyzdžiui, Antrojo pasaulinio karo patirtys siejamos su Sausio 13 nakties įvykiais).

Laikotarpio efektas (angl. *lifetime effect*) gali liesti tuos prisiminimus, kurie susiję su sukrečiančiais įvykiais, reikšmingais visai visuomenei, – jie žmonių įvardijami kaip labai svarbūs nepaisant amžiaus ar gyvenimo ciklo momento. Pavyzdžiui, Lietuvos atveju tyrėjai nurodo Nepriklausomybės atkūrimą ne kaip pavienį įvykį, bet kaip visus palietusį kompleksiską *procesą*, kurio poveikį sustiprino ne tik ryškus emocinis atspalvis, bet ir destabilizuojantis bei perorientuojantis pobūdis³¹. Tačiau galime tikėtis, kad ir šie visuomenei reikšmingi įvykiai atminties kartų interpretuojami skirtingai.

Grįžtant prie individualaus pasakojimo apie praeitį, kaip minėta anksčiau, „kartų efekto“ poveikis pasakojimo *pobūdžiui* tampa kertiniu analizės objektu. Pirma, tai *santykis su kitais, kito lygmens pasakojimais* – „didžiaisiais“ naratyvais apie sovietinę praeitį, glūdinčiais kolektyvinės atminties reprezentacijose, arba artimųjų liudijimais komunikacinės atminties lygmeniu. *Nutylėjimo* pasakojime momentas yra sudėtingai konceptualizuojamas, tačiau reikšmingas, nes tai, apie ką „nepatogu kalbėti“, yra vienas esminių momentų mąstant apie individualaus ir kolektyvinio lygmens atmintį. Kolektyvinės užmarštys, kolektyvinė amnezija ar kolektyviniai nutylėjimai³² siejasi su tapatumo kūrimu: save apibrėždamos bendruomenės pasirenka, kurie jų bendros istorinės patirties momentai turėtų nuplaukti į užmarštį. „Kartų efekto“ tyrimo kontekste užmaršties aspektas gali būti ne tik socialiai sukonstruotas, bet ir susijęs su individualiomis traumuojančiomis patirtimis – pavyzdžiui, represijomis, kai sąmonė skatina psichologinį nustūmimo užmarštin efektą. Šeimos narių liu-

³¹ Schuman, Corning, 2014, p. 112–115.

³² Vinitzky-Serrousi V., Chana Taager C., „Unpacking the Unspoken: Silence in Collective Memory and Forgetting“, *Social Forces* 88 (3), 2010, p. 1103–1122.

dijimų pasitelkimas padeda atskirti panašaus pobūdžio pasakojimo ypatumus. Tačiau strategija „užmiršti“ tam tikrus gyvenimo istorijos momentus gali būti ir savitas kartos bruožas – tai, apie ką buvo nepriimtina kalbėti ar nepriimtina kalbėti šiandien.

3. Kaip ieškoti „kartų efekto“ apraiškų?

3.1. Metodai ir duomenų šaltiniai

„Kartos efektas“ analizuojamas 25 individualiuose sovietmečio pasakojimuose, pateikiamuose devynių skirtingų Lietuvos šeimų trijų šeimos kartų – senelių, tėvų ir anūkų – atstovų. Tėvų ir senelių karta sovietmetį mena, o anūkų karta sovietmečio patirties neturi arba turi tik vaikystės metų. Prie sovietmečio pasakojimo „prieinama“ savotiško eksperimento šeimose metu – senelių ir tėvų prašoma pasidalyti savo gyvenimo istorijomis, o anūkų – papasakoti savo senelių biografiją. Pasakojimai rinkti 2018 m. spalį–2019 m. balandį, šeimos pasirinktos „sniego gniūžtės“ principu, taip pat siekiant kuo didesnės patirčių įvairovės. Senelių kartos atstovai dar mena pokario metus (respondentai gimę 1926–1946 m.), tėvų karta gimusi jau sovietmečiu (g. 1951–1971 m.), o jauniausioji, anūkų, karta (g. 1983–2000), kaip minėta, turi tik ankstyvos vaikystės arba iš viso neturi sovietmečio patirties. Šeimų nariams būdingos skirtingos sociodemografinės charakteristikos – išsilavinimo lygis, gyvenamoji vieta. Dauguma anūkų kartos atstovų, nors ir kilę iš įvairių Lietuvos vietovių, gyvena didžiuosiuose miestuose, dauguma įgiję aukštąjį išsilavinimą ar jo siekia. Tėvų ir senelių išsilavinimas varijuoja nuo nebaigto vidurinio iki aukštojo.

Duomenims rinkti pasitelkiamas biografinis metodas – gyvenimo istorijos pasakojimas, – kuris papildomas pusiau struktūruotais interviu, šie vykdomi su jauniausiąja karta, išklausius senelių gyvenimo istorijos perpasakojimą. Dalyvaujant trims šeimos kartoms (išimtiniais atvejais – dviem), vyriausios kartos prašoma papasakoti savo gyvenimo istoriją, kuri daugiausia yra gyvenimo sovietmečiu isto-

rija, nes, atsižvelgiant į kohortų kaitą, šiandien vyriausieji dar gali prisiminti gyvenimą tarpukariu, bet formavimosi metus jau greičiausiai bus išgyvenę Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais. Senelių biografijos pasakojimo metu dažniausiai neužduodama papildomų klausimų, nebent jaučiama, kad aktuali tyrimui informacija taip ir neišsakoma. Tėvų kartos, kuri gimusi jau sovietmečiu, šeimos pokalbio metu taip pat prašoma papasakoti savo gyvenimo sovietmečiu patirtis, kartais apsiribojama ryškiausiai prisiminimais, tačiau tyrimo esmei tai netrukdo. Vyriausios kartos atstovų pasakojimai turinio požiūriu yra plačiau. Viena vertus, tai sietina su tuo, kad sovietmečiu jie išgyvenę didesniąją savo gyvenimo dalį. Kita vertus – su amžiaus (senėjimo) efektu – vyresnieji tiesiog linkę pasakoti išsamiau. Tėvų kartos (ypač gimusiųjų dar ankstyvuoju sovietmečiu) pasakojimų sąlyginis trumpumas, kaip teigia L. Žilinskienė, S. Kraniauskienė ir I. Šutinienė, yra šios kartos bruožas, nulemtas specifinių socializacijos aplinkybių³³.

Ypač svarbu rasti prieigą prie jauniausios kartos sovietmečio pasakojimo. Čia pasitelkiama H. Welzerio³⁴ tyrimų patirtis. Nepaisant istorinio, kultūrinio ir politinio konteksto skirtumų, pasirinktas *senelių patirties perpasakojimo*³⁵ momentas – būdas atsekti, kaip konstruojamas jaunosios kartos sovietmečio pasakojimas, kokie kartos bruožai jame atsiskleidžia. Ši perpasakojimo metodika remiasi klasikiniiais F. Bartletto³⁶ eksperimentais, iliustruojančiais atmintį kaip socialinį konstrukta.

Jaunosios kartos po kelių dienų prašoma perpasakoti senelių gyvenimo sovietmečiu istoriją. Tai leidžia „prieiti“ prie jų unikalaus, nors ir ne asmeninio, bet su artimaisiais susijusio sovietmečio pasa-

³³ Žilinskienė, Kraniauskienė, Šutinienė, p. 91.

³⁴ Welzer, 2010, p. 5–17.

³⁵ Welzer H., „Grandpa Wasn't a Nazi: The Holocaust in German Family Remembrance“, *International Perspectives* 54, 2005, p. 2.

³⁶ Bartlett F., *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*, Cambridge University Press, 1932, <<http://www.ppsis.cam.ac.uk/bartlett/TheoryOfRemembering.htm>>.

kojimo, talpinančio susipynusias kolektyvinės ir komunikacinės atminties (šeimos liudijimai) prasmes. Tai, kaip perpasakojama senelių patirtis (taip pat reflektuojama tėvų), gali atskleisti jaunosios kartos (arba kartų) „efektą“. Su jaunąja karta vykdomi ir pusiau struktūruoti interviu, kuriuose siekiama išsiaiškinti pokalbių šeimose praeities tematika dinamišką, istorijos mokymosi patirtis, sovietmečio poveikio asmeniniam tapatumui, senelių patirčių sovietmečiu vertinimo, domėjimosi meno kūriniais, skirtais sovietmečio tematikai, partizaninio pasipriešinimo vertinimo klausimus.

3.2. Pasakojimo ir perpasakojimo analizės lygmenys ir etapai

Sovietmečio pasakojimo analizės objektu visų pirma tampa pasakojimo konstravimo būdas (*kaip prisimenama*), tačiau atsižvelgiama ir į atminties turinį (*kas prisimenama – konkretūs to laikotarpio įvykiai, žmonės, procesai*). Analizė vykdoma pirminiame etape nedarant išankstinio respondentų skirstymo į kohortas pagal jų gimimo metus, tačiau, atsižvelgiant į tai, kad kalbama su šeimomis, pagal šeimos kartas: seneliai, tėvai ir anūkai (vienu atveju – 72 m. dėdės ir 19 m. sūnėno pasakojimai). Pirminiu šaltiniu tampa pats individo pasakojimas, atsiribojant nuo jo gimimo metų, kuriame ieškoma išskirtinių bruožų.

Nuorodų į laikotarpį ieškoma pasitelkus asmenines pasakotojo patirtis. Kaip teigia biografinių metodų britiškojoje tradicijoje puoselėtojai, tai leidžia ieškoti ryšio tarp asmens ir sociumo, tarp individualumo ir universalizmo, įtraukti tapatybės, refleksijos, individualizmo dimensijas³⁷. Sovietmečio pasakojimo kontekste iš asmeninio pasakojimo detalių ryškėja ir laikotarpių bruožai, santykis su jų įvykiais ir procesais – šiuo atveju svarbu, kaip žmonės šiandieniniame

³⁷ Wengraf T., Chamberlayne P., Bornat J., „A Biographical Turn in the Social Sciences? A British – European View“, *Cultural Studies – Critical Methodologies* 2 (2), 2002, p. 245–269.

pasakojime šiuos bruožus konstruoja. Galimi istoriniai netikslumai, klaidos nurodant įvykių datas – tai laikoma integraliais pasakojimo bruožais. Pradiniai pasakojimų analizės kriterijai:

Pasakojimo akcentai. Šiuo atveju tekste ieškoma pasakojimo momentų, kuriems skiriama sąlyginai daugiau dėmesio nei kitiems, prie kurių sugrįžtama pasakojimo metu arba į kuriuos visas pasakojimas „veda“, – kaip teigia K. Gergen³⁸, gyvenimo istorijoje matyti *vertinamas / vertingas pabaigos akcentas*.

pozicionavimas individualioje prasmų sistemoje. Atsižvelgiama į žmogaus biografijos „posūkių“, reikšmingų tiek asmeninio, tiek visuomeninio gyvenimo įvykių sąsajas su bendromis žmogaus vertybėms nuostatomis, jam svarbiomis normomis.

Paauglystės ir ankstyvos jaunystės patirčių įspaudai pasakojime. Sovietmečio pasakojime šiems įvykiams turėtų būti skiriama daug dėmesio. Remiantis prielaida dėl „kritiniais metais“ išgyventų aplinkybių (tiek istorinių įvykių, tiek tam tikrų su buitimi susijusių procesų), įgyta patirtis turėtų atsispindėti ir kalbant apie vėlesnius ar ankstesnius laikotarpius.

Santykis su kitais pasakojimais. „Kitais“ laikomi tiek „didžiųjų naratyvų“ lygmens tekstai – jau minėtos referencijos į struktūrinį lygmenį ir jo kolektyvines prasmes, pavyzdžiui, per beveik 30 metų praėjus nuo sovietmečio ryškiausiai pastebimą *aukos* pasakojimą. Greta „didžiųjų naratyvų“ svarbūs tampa artimųjų pasakojimai – komunikacinės atminties tarpininkai.

Nutylėjimo aspektas. Patikrinti, kas nutylima, yra nelengva. Čia svarbu pasitelkti tėvų ir senelių kartos pasakojimus ir jų akcentus bei juos lyginti tarpusavyje. Pokalbių šeimoje stebėjimas gali leisti atsekti, kas vienos kartos stipriai akcentuojama, bet galbūt visai nutylima kitos.

Vertinimo aspektas. Čia svarbu, ar ir kaip žmogus vertina praei-

³⁸ Gergen K. J., „Mind, Text and Society: Self-memory in Social Context. Neisser Ulric and Fivush Robyn (sud.), *The Remembering Self: Construction and Accuracy in the Self-narrative*, Cambridge university Press, 1994, p. 88–92.

ties patirtis iš šiandieninės perspektyvos. Reikšmingiau ne pats vertinimo atspalvis, bet objektas.

Vienos šeimos kartos (senelių, tėvų ar anūkų) pasakojimai gretinami tarpusavyje – atliekama analizė, kurią, atsižvelgiant į biografinių metodų (gyvenimo istorijų) pasitelkimą, būtų galima priskirti euristinei³⁹. Jos metu atliekamas principinis veiksmas – iš pirmo žvilgsnio skirtingose istorijose ieškoma panašumų.

4. „Kartos efektas“ skirtingų šeimos kartų sovietmečio pasakojimuose

Individualių sovietmečio pasakojimų analizė leido išskirti tam tikras to laikotarpio patirtis, kurios pasakojimuose konstruojamos skirtingai. Šios skirtys leidžia kalbėti apie pasakojimo šablonus, būdingus tam tikrai žmonių grupei, taip pat daryti „atsargius“ apibendrinimus, kiek tai leidžia kokybinio tyrimo logika ir turima empirinė bazė. Duomenys leidžia įvardyti tuos sovietmečio pasakojimo kūrimo „čia ir dabar“ etapus, įvaizdžius ir praeities prasmes, kurie yra akcentuojami, arba, atvirkščiai, nutylimi ar su jais diskutuojama tam tikros žmonių grupės, vienijamos panašaus gimimo laikotarpio. Toliau pateikiami ryškiausi pasakojimų bruožai, atspindintys skirtingas praeities apmąstymo sritis ir santykį su jomis.

Pa(s)iteisinta

Pateisinimo – veiklos ar požiūrio – motyvas tampa svarbus visuose šeimos kartų pasakojimuose, tačiau kiekvienos kartos pasakojime įgyja savitų bruožų. Senelių atmintyje savo veiklos pateisinimas jaučiamas, nesvarbu, ar jie save priskirtų prie nukentėjusiųjų sovietmečiu, ar ne. Pateisinami įvairūs dalykai: „kombinavimas“, aukštų

³⁹ Kleining G., „Heuristik zur Erforschung von Biographien und Generation“, Juettemann G. und Thomae H. (sud.), *Biographische Methoden in den Humanwissenschaften*, Beltz: Weinheim, 1999, p. 175–210.

pareigų ėjimas (kai kurie dalykai buvo prieš mano moralę, savotiška kaina – nuolatinis jausmas, kad tave stebi, pasiklauso), pamiršimas, kas tai yra Vasario 16 (tremtyje niekas apie tai nekalbėjo), pasiteisinimas, kodėl netapo disidentu, nors tėvai buvo dideli patriotai, stojimas į komjaunimą, likimus sprendžiančių pareigų ėjimas. Ryškėja savotiškos tremtinio tapatumo variacijos: jeigu aš esu tremtinys, visuomenės akyse esu nukentėjęs, besipriešinantis sovietiniam režimui, turėčiau toks ir likti iki galo, įrodyti tai savo veiksmais:

Klasiokas T. V. gavo labai gerą išsilavinimą. Bet jis to baimės jausmo niekada neturėjo, jis galėjo daryt, ką nori. Pasidarė disidentas. Jis turėjo daug daugiau drąsos tokiems nestandartiniam poelgiams negu mes, gyvendami šeimose, tokiose kaip mūsų. (S3, 82 m. Vilnius)

Tėvų kartoje jaučiamas ryškiausias pasiteisinimo motyvas dėl to, kaip ir kodėl jie šiandien vertina sovietmetį. Diskusija su „didžiaisiais naratyvais“, okupacijos, nukentėjimo įvaizdžiais nėra atvirai išreikšta, bet iš tam tikrų kalbos priemonių galima suprasti, kad tie, kurie jautėsi geriau iki 1990 m., šiandien turi pagrįsti šią savo jauseną, bent jau sau patiems.

Tai iš tų tarybinių laikų, iš vaikystės – man tie laikai netrukdė, aš jų turbūt nemačiau. (T4, 61 m., Tiltai)

Nugyvenau visą gyvenimą normaliai ir dabar gyvenu normaliai, visais laikais man visko užteko. (T7, 65 m., Vievis)

Jaunosios kartos atstovai pateisinimo motyvus įtraukia kalbėdami apie privilegijuotą senelių padėtį sovietmečiu – ar tai būtų aukštos pareigos kolūkyje, ar medicinos sistemoje. Čia, pavyzdžiui, vietoj rajono sekretoriaus, kolūkio pirmininko pareigų, kurias turėjo senelis, atsiranda terminas „visuomeninė veikla“. Bandoma sau patiems išsiaiškinti, kodėl seneliai savo sovietmečio patirtis vertina vienaip ar kitaip, ypač tada, kai tos patirtys teigiamos. Tai – tam tikra nepatogi jausena, susijusi su nuorodomis į struktūrinio lygmens atmintyje glūdinčias prasmes – ėjusieji aukštas pareigas nejučia priskiriami sis-

temos kolaborantams, todėl senelių padėtį reikėtų kažkaip pateisinti, jos neminėti arba suteikti jai kitokį pavadinimą.

Aš iš savo vaikystės prisimenu, kad man tas kolūkio pirmininkas niekada nebuvo bloga asociacija, visą laiką buvo teigiama. Ir tik paskui jau mokykloj aš pradėjau suprasti, kokia ten situacija. <...> Ir tada, atsime nu, pasidarė gėda, kad mano senelis buvo kolūkio pirmininkas. <...> Bet paskui, iš kaimo žmonių istorijų <...> sužinojau, kad jis tikrai geras žmogus buvo. (A4, 33 m., Vilnius)

Vyriausiosios kartos pasakojimuose dėmesio sovietinių organizacijų – pionierių, komjaunimo, partijos – klausimai nėra akcentuojami, išskyrus stojimo į partiją klausimus, kurie figūruoja darbiniam kontekste. Priklausymo komjaunimui klausimas taip pat turi dvejopų apraiškų: stojant į aukštąjį mokslą arba tada, jei vaikai ar anūkai apie tai užsimena pokalbio metu. Partinis klausimas paliečiamas, jeigu jis siejasi su lemtingais karjeros posūkiomis, bet ne su ideologiniu „įtikėjimu“:

Įstojau į komunistų partiją. Tai buvo 1978 pabaiga, partijos nariu, ir tiek <...> Reiškia, darau partinį darbą, jis manęs neviliojo, labai neįdomus, suvažiavimai partiniai. (S9, 72 m., Vilnius)

Pabrėžiama, kodėl atsisakyta arba kodėl įstota – jaučiamas poreikis pasiteisinti, bet jis nėra labai ryškus, palyginti su kitais aptariamais *pasiteisinimo* motyvais. Nėra aiškaus partiškumo vertinimo, savaip neutralus pasakojimo tonas, be pašaipos ar sistemos „tuštumo“, „idiotiškumo“ elemento pabrėžimo, kuris gana ryškus jų vaikų pasakojime. Jei užsimenama apie organizacijas, jaučiama savita baimė, įtampa, bet gana pagarbi. Tėvų kartos pasakojimuose galėtume išskirti dvi skirtingas atminties kartas pagal tai, kaip konstruojamas ryšys su organizacijomis. Gimusiųjų septinto dešimtmečio pabaigoje ar aštuntą dešimtmetį sovietmečio pasakojime randasi ironiškas, pašaipus požiūris: jos laikomos visiškai „fasadinėmis“, bereikšmėmis, net juokingomis. Stojimas pagrindžiamas tuo, kad tiesiog *plaukė pasroviui*, o nestojantieji suvokiami kaip savotiški maištininkai:

Tai va, atsimenu, kai jau į tą komjaunimą įstojau, ateinu į Jasinskio gatvę pas močiutę. Močiutė taip žiūri – tai ką, stupil v gavno? <...> Jo, sakau, pasijuokėm. Stupil v gavno? Jo, chichichi. (T3, 48 m., Vilnius)

Karta, gimusi šeštame–septintame dešimtmetyje, apie organizacijas kalba atsargiau, bet gana plačiai, taip pat pateikia kitus motyvus, kodėl stojo: jautėsi gąsdinami, stojo, nes kitaip nebūtų priėmę į aukštąjį, stojo, nes nelabai suprato, kas ten iš tikrųjų vyksta – priimdavo konvejeriu. Respondentai nekvėstionuoja ir per daug nesiteisina, kodėl reikėjo stoti – „visi buvome“, jei nenori išsiskirti iš minios, turi būti. Nebuvimas komjaunuoliu – pavojinga, neapsimokėjo. Tai siejasi su L. Žilinskienės, S. Kraniauskienės ir I. Šutinienės išvadomis apie pirmąją sovietmečio kartą, jos brandą aktyviu ideologinių organizacijų plėtros laikotarpiu. Po 1990 m. įprasta jas vertinti kaip „fasadines“, tad jaučiamas noras pateisinti savo dalyvavimą arba pasišaipyti iš to, kaip tas dalyvavimas vyko. Anūkų kartos pasakojimuose priklausymas organizacijoms minimas kaip vienas iš sovietinės realybės aspektų, tačiau jis giliau neanalizuojamas, neakcentuojamas, nuorodos į šias struktūras – gana paviršutiniškos, reflektuojant daugiau tėvų, ne senelių patirtį.

Nutylėta: tada ir šiandien

Nutylėjimo tema varijuoja skirtingose laiko ir tematinėse dimensijose: nuo to, kas buvo nutylima anuomet, iki to, apie ką vengiama kalbėti šiandien. Metodologiškai prie nutylėjimo „priėti“ itin sudėtinga, bet tai, kad komunikuojama šeimos erdvėje, leidžia bandyti atsekti, kokios šeimos patirtys ir kiek vengiamos reflektuoti atskirų narių.

Senelių pasakojime nutylėjimo, uždarumo momentas gana ryškus: apie tam tikrus dalykus nebuvo kalbama iki Atgimimo. Ir visgi nekalbėjimo, slaptumo motyvas daugiau reflektuojamas tėvų, augusių toje nutylėjimų zonoje, pasakojimuose. Išryškinamas vidinis, intuityvus žinojimas, ką galima ir ko negalima kalbėti. Senelių kartos pasakojime tie nutylėjimai, uždarumas, nekalbėjimas viešai atrodo skausmingesni, bet jie ir laikini – buvo laikotarpis, kai tylėjom, tas

laikotarpis baigėsi sulig pokyčiais 1990 m. Anūkų pasakojime nutylėjimo aspektas įgyja dvejopą reikšmę. Pirma, sovietmečiu ne viską galėjai kalbėti viešai, nes galėjai būti sekamas, nutylėjimai – žodžio laisvės suvaržymas, būdingas tam laikotarpiui. Antra, tam tikros temos šeimoje ir už jos ribų nutylimos ir šiandien, galbūt dėl kai kurių to meto klausimų „nepatogumo“. Tai vėlgi sietina su kolektyvinio lygmens atmintimi – kaip bendruomenė nusprendė prisiminti. Skirtingų tos pačios šeimos kartų reflektavimas apie nutylėjimą:

Jisai [sutuoktinis] daug ko nesakė per visą gyvenimą, tik kai prasidėjo Atgimimas, tai daug ką papasakojo. (S4, 86 m. Tiltai)

Ir niekas nesakė, kad tu turi nesakyti to, nekalbėti taip, nedaryti to – daryti kitaip. Tokio kaip ir nebuvo. Bet iš tos aplinkos, iš tų nuotrupų, iš tų išgyvenimų, kaip gali baigtis – nu tiesiog savaisuga tokia <...> (T4, 61 m., Tiltai)

Hmm, mano giminėj apie partizanus nėra daug kalbama. <...>. Mmm, bet vėl, apie juos nedaug kalba, matyt, gal ten kokia stigma dar likus, nežinau. (A4, 33 m., Vilnius)

Tėvų pasakojime apie nutylėjimus tos slaptumo, uždarumo patirtys įgyja ne laikinumo, bet tęstinumo, tam tikro atpažįstamo psichologinio poveikio – trukdymo būti atviriems šiandien – matmenį:

Matyt, kaip augom tuo laiku <...> skyrėsi darbai nuo žodžių. Kai reikėjo kalbėti vienaip, o jaustis, elgtis ir daryti kitaip. Tai, matyt, net kažkokiam, nesąmoningam lygmeny tai yra išlikę. (T4, 61 m., Tiltai)

Dar vienas momentas, kuris tampa svarbus nutylėjimo kuriant šiandieninį savo pasakojimą kontekste ir išskiriantis būtent tėvų kartą, – *nelegalios praktikos*. Senelių pasakojime nelegalių praktiškų egzistavimas nereikalauja išsamesnio paaiškinimo, neturi ryškios moralinės dimensijos – jis siejamas su natūraliomis „išgyvenimo“ strategijomis, tuo, kad reikėjo kažkaip verstis. Visų pirma mąstoma apie jų naudą sau, o ne apie kažkokius pačios sistemos, nulėmusios tų praktiškų poreikio atsiradimą, trūkumus.

O jisai lakstė po savo, reiškia, pažįstamus ir simpatijas ir pramušinėjo medžiagas. Tokių sugebėjimų jisai turėjo, tai mes buvom aprūpinti ir medžiagom, ir mechanizmais, ir kiekvieną mėnesį vykdėm planą. (S3, 82 m. Vilnius)

Apie tai, kad seneliai ar tėvai ėmėsi nelegalių prekių ar paslaugų įgijimo technikų, anūkai žino, to giliau neanalizuoja, bet savo sovietmečio pasakojime dėmesio skiria. Tokie veiksmai priskiriami prie normalių veiksmų, kuriuos vertė daryti pati sistema, kurie buvo svarbūs norint (iš)gyventi. Tėvų pasakojime šis motyvas iš viso neprisimenamas. Tai galime laikyti kartos bruožu – „kombinavimas“, „blatas“ nėra „patogus“ dalykas prisiminti. Įvairios nelegalios technikos iki 1990 m. buvo visuotinai pateisinamos, o paskui – jau nebe. „Kombinavimas“ tapo savotišku gėdos aspektu naujoje visuomenėje, sovietmečio palikimu. Įdomu, kad šis aspektas kitaip atspindimas L. Žilinskienės, S. Kranauskienės ir I. Šutinienės tyrimuose – analizuotose biografijose nelegalių praktikų motyvas pakankamai ryškus. Šį skirtumą galėtume sieti su šeimos ir atminties tyrimo kontekstu – pasakojant savo vaikui, girdint tėvams ir tyrėjai, apie „nelegalius“ veiksmus kalbėti nesinori.

Pabrėžta: rezistencija, pasipriešinimas, Nepriklausomybės atkūrimo vaidmuo

Vienas iš ryškiausių motyvų, kurie aptinkami visuose pasakojimuose, tačiau skirtinguose kontekstuose ir formuojant skirtingą santykį, yra pasipriešinimas. Jis apima tiek deklaruojamą vidinį pasipriešinimą, oponavimą sistemai, tiek požiūrį į partizanus ar kitas organizuotas priešinosi sistemai formas.

Senelių atmintyje santykis su partizanine rezistencija įgyja daug skirtingų atspalvių. Įvardijamas tiesioginis ar netiesioginis susidūrimas su partizanais, prisiminimai ryškūs, „blyksnio“: nupasakojamas kontekstas, partizanų išvaizdos detalės. Vengiama tiesiogiai vertinti kovotojų veiklą, tačiau papasakojamos išlikusios nuoskaudos. Ryškus pasikartojantis gėrybių prašymo / paėmimo motyvas (ypač –

maisto ir batų), taip pat išlikęs nužudytų ar nusižudžiusių partizanų kūnų miestelių aikštėse vaizdas. Apie patriotinį pasipriešinimo motyvą vengiama kalbėti, išskyrus tuos atvejus, kai su partizanais susidurta tik per atstumą. Žodyne susipina „miškiniai“, „partizanai“, „banditai“. Tėvų pasakojimuose partizanų paminėjimas – ribotas, jis neakcentuojamas, nebent papildant senelių pasakojimą apie šeimos patirtis. Nors jaunoji karta turi pakankamai aiškia nuomonę, jų vertinimas kiek primena senelių kartos pasakojimo bruožus, tik anūkų – gerokai labiau niuansuotas, su nuorodomis į kolektyvinį lygmenį, bandoma ieškoti neutralios pozicijos. Kyla diskusija su „didvyrių“ didžiuoju pasakojimu: bandoma suvokti, kodėl jis šiandien prasmingas, bet pateikiama argumentų dėl jo vienpusiškumo.

Pereinant nuo pokario prie vėlesnio laikotarpio pasipriešinimo apraiškų, senelių pasakojime neaptikta jokių nuorodų, pavyzdžiui, į R. Kalantos susideginimą ir su tuo susijusius įvykius. Tėvų kartoje R. Kalantos įvykiai tampa vienu iš lūžio momentų. Bet čia būtų galima išskirti dvi prisimenančiųjų kartas. Gimusiesiems šeštą–septintą dešimtmetį jaučiama didelė Kalantos įvykių svarba, taip pat poreikis pasiteisinti, kodėl buvo dalyvauta ar nedalyvauta, pavyzdžiui, eitynėse po susideginimo. Pasakojimas apie represijas, kurios laukė, arba represijas, kurios galėjo būti įmanomos įvykių kontekste. Nebūtinai jaučiamas pritarimas, bet santykis su įvykiais konstruojamas.

Visko buvo. Įvykiai. Metė po to iš instituto, ką ten pagaudavo. (T7, 65 m., Vievis)

Tėvų – tiek jaunesnių, tiek vyresnių – pasakojimuose labai ryškus bendresnis pasipriešinimo (asmeninio ar bendraklasių, draugų) sistamai motyvas: „jautėsi rezistencijos dvasia“. Ta dvasia įgyja daug skirtingų pavidalų, jaučiamas siekis ją pabrėžti, taip pat ir savo santykį su ja, nebūtinai pritariant. Įdomu, kad atvirai išsakę požiūrį, jog sovietmečiu gyventi buvo geriau ir savęs jokiais rezistentais nelaikę pašnekovai savo pasakojime vienu ar kitu būdu vis tiek referuoja bent jau į Atgimimo laikų judėjimus. Tai – savotiškas siekis prisitai-

kyti prie „didžiųjų“ pasakojimų, savyje turinčių rezistencijos, priešimosi sovietinei sistemai idėją. „Rezistencijos dvasia“ – judėjimas tiesiogiai prieš santvarką (R. Kalantos įvykiai), ar netiesiogiai – per pasipriešinimą mokytojams, autoritetui. Alternatyvūs vakarėliai, dalijimasis literatūra figūruoja pasakojimuose tų, kurie gimę jau po 1965-ųjų. Ankstesnei kartai „rezistencijos dvasia“ daugiausia siejasi su „Amerikos balso“ klausymu, „ilgais plaukais“, taip pat, pavyzdžiui, su bendramoksliais, giedančiais himnų studentų bare vasario 16 d. Tačiau negalėtume sakyti, kad būtent *pritarimas* priešimosi dvasiai tampa esminiu kartos bruožu – greičiau pats jautimas, kad jinai egzistuoja, o kartu ir baimė dėl asmeninių pasekmių.

Nebuvom mes ten susitelkę, kad dabar jau protestuosim, bet visur ta jau tokia dvasia, jau jinai sklandė. (T5, 52 m., Vilnius)

Anūkų kartoje reflektuojant tėvų ir senelių patirtis tiek Kalantos įvykiai, tiek tėvų minėta „rezistencijos dvasia“ neįgyja ryškesnio pavidalo, rezistencija visų pirma tapatinama su pokario partizanais.

Asmeninis pasipriešinimas sistemai – visuose pasakojimuose figūruojantis motyvas, tačiau jis taip pat leidžia identifikuoti kelias skirtingas grupes. Senelių tekstuose randasi pasipriešinimo, oponavimo tema, tačiau daugiau minimi simboliniai veiksmai – lietuviškumo atributika, kažko atsisakymas darbinėje veikloje. Gana nuosaikiai kalbama apie patriotiškumą. Tėvų kartos pasakojimuose atsirandantis pasipriešinimo motyvas gerokai labiau išreikštas – tai jau analizuota dalyje apie „jaučiamą rezistencijos dvasią“. Įdomu, kad anūkų pasakojimuose apie senelių patirtis sovietmečiu „pasipriešinimas“ pabrėžtinai iškyla kalbant apie *senelių gyvenimo kitoniškumo* elementus, pavyzdžiui, kitokį laisvalaikio būdą, ar apie išskirtines moralines savybes, prieštaravusias sistemai. Senelių itin neakcentuotos, anūkų pasakojime jos tampa svarbios, tai – savitos kolektyvinio lygmens atminties apraiškos, kai pasipriešinimas sistemai yra tai, kas šiandien priimtina. Senelio pasakojimo momentas ir anūko refleksijos:

Aš jokių politikų, nieko, to patriotizmo, kiek viduj buvo, tiek užteko. (S8, 80 m., Vilnius)

Man atrodo, kad jis buvo toks labiau iš išskirtinių vyrų, vien dėl to tokio savo laisvalaikio prašmatnaus. <...> nors jis buvo labai atvirai prieš sovietmetį, keista šiaip, kad jo kur nors neišvežė, ar kažką. (A8, 27 m., Vilnius)

Tai, kad tyrime dalyvavusių senelių kartos atstovų pasakojimuose Nepriklausomybės atkūrimui skiriama mažai dėmesio, kiek prieštarauja tyrėjų Lietuvos atveju įžvelgiamam „gyvenimo įvykio“ (angl. *lifetime*) efektui, palietusiam XX a. pabaigos prisiminimus. Visgi vyriausios kartos pasakojime Nepriklausomybės atkūrimas netampa „lūžiu“, apėmusiu visas gyvenimo sferas, o labiau nematerialią reikšmę turėjusiu procesu. Šis laikotarpis tampa didžiausiu išbandymu tėvų pasakojimuose. Tas sietina su „kritinių metų“ patirtimis tiems, kurie gimę jau septinto dešimtmečio pabaigoje ar aštunto pradžioje – jiems, studentams ar moksleiviams, atsiveria naujas galimybių laukas. Kiek vyresniems – su lūžiais darbinėje karjeroje, ypač skaudžiais, jei neturėta aukštos kvalifikacijos. Tai patvirtina ir kitų autorių išvadas – būtent „vidurinei“ kartai prisitaikyti naujomis darbo rinkos sąlygomis buvo sunkiausia⁴⁰. Šią kartą sudėtingas persiorientavimas tarsi „išstūmė iš aktyvaus visuomenės gyvenimo“⁴¹. Tėvų šeimos kartos pasakojime dėmesio pokyčiams daug, šalia permainų pozityvumo ryškus trūkumo, nepritekliaus motyvas. Baimė, netikrumas priešpriešinami laisvei daryti, ką nori.

Nors iš principo patys sovietmetį vertinę kaip blogą laikotarpį, jauniosios kartos atstovai įžvelgia tiek teigiamų, tiek neigiamų pokyčių, kuriuos atnešė Nepriklausomybė, drąsiai apie juos kalba. Pripažįstama, kad tėvai daug daugiau kalbėję apie pokyčius nei seneliai. Svarstoma, ar tėvai laimėjo, ar pralaimėjo iš transformacijos, galimybių (ne)atsi-

⁴⁰ Šutinienė I., „Sovietmečio atmintis šiuolaikinėje Lietuvoje: ambivalentiškumas ar nostalgija?“ *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 32 (1), 2013, p. 165–174.

⁴¹ Kranauskienė, p. 48.

radimo. Įdomu, kad senelių pasakojime 1991 m. sausio 13 d. figūruoja labai fragmentiškai: iš principo tada, kai kalbą užveda vaikai ar anūkai (išskyrus tremtinių atvejį). Nakties įvykiai yra ryškūs „blyksnio“ prisiminimai tėvų kartai, visų pirma tiems, kurie buvo Vilniuje. Net ir nebuvusieji prisimena, ką tą dieną veikė ir kaip jautėsi:

<...> per tuos Sausio įvykius mes gyvenome pas vyro mamą kambarėly tokiame, pas A. mamą. Ten dukra lovoj šalia guli, o aš nėsčia jau su I. <...> A. sako eisiu, viskas, eisiu kovot, tokia ta dvasia, visi ten taip, tikras karas, supranti. (T5, 52 m., Vilnius)

Išvados

Šeimos kartų sovietmečio pasakojimų analizė, grįsta biografiniais metodais, leido išskirti specifinius prisiminimo konstravimo etapus, santykio su praeitimi kūrimo momentus, susijusius su netolima išgyventa (tėvų ir senelių) bei neišgyventa (anūkų) praeitimi, kurie laikomi „kartos efekto“ rezultatu. Šias paieškas įgalino savaip eksperimentinis tyrimo pobūdis, kurio metu kartu su tėvų ir anūkų karta išklausomas vyriausio šeimos nario gyvenimo istorijos pasakojimas, ryškiausi tėvų kartos prisiminimai, o vėliau atskirai fiksuojama anūkų perpasakota senelių gyvenimo istorija. Šeima – tai komunikacinės atminties raiškos vieta, kur kalbama ir mąstoma apie netolimą praeitį. Kaip parodė pasakojimų analizė, šeimoje formuojasi savitas sovietmečio atminties turinys (atsižvelgiant į tremčių, represavimo, turėtų aukštų pareigų patirtis), tačiau skirtingos kartos savaip pabrėžia, nutyli specifinius šio turinio elementus ar su jais diskutuoja.

Skirtingų „kritinių metų“ patirčių suformuoti saviti praeities interpretaciniai rėmai trijų šeimos kartų sovietmečio pasakojimams nubrėžia gaires ir sudėlioja akcentus. Nors vienos atminties kartos žmonės iš tiesų kuria ir apibrėžia santykį su tam tikrais jų „kritinio laikotarpio“ įvykiais, tarkime, R. Kalantos susideginimu, to santykio kokybinis turinys nėra vienodas – galimas tiek teigiamas, tiek neigiamas požiūris ir ne jis apibrėžia atminties kartą, bet būtent pats santy-

kiek akcentavimas. „Interpretaciniai rėmai“ vienuose pasakojimuose gali būti aiškesni, kituose – glūdintys giliau, tačiau atsekami atliekant nuoseklią analizę. Svarbus yra šiandieninis kontekstas, kolektyvinės atminties lygmuo, kurio prasmės susipina su tuo, kas ateina iš autobiografinės atminties. Visos atminties kartos ryšį su kolektyvinio lygmens prasmėmis (visų pirma, „didžiaisiais naratyvais“, išryškinančiais okupacijos, priespaudos, kančios simboliką) formuoja, tačiau tai, kaip diskutuojama, atskleidžia savitus kiekvienos jų bruožus. Ryškiausi motyvai – *nutylėjimo*, *pabrėžimo*, *pas(si)teisinimo* – varijuoja tarp skirtingų kartų apmąstant sovietinės sistemos bruožus. Mąstant apie šių diskusijų kilmę, vertėtų pergaltvoti ir į vėlesnius tyrimus įtraukti A. Erll⁴² siūlomą trijų dimensijų – materialiosios, mentalinės ir socialinės – *atminties kultūros* sampratą.

Žvelgiant iš metodologinės perspektyvos, pasakojimo ir perpasakojimo metodika taikytina ir toliau analizuojant „kartų efekto“ apraiškas netolimos praeities atmintyje, o, svarbiausia, ji leidžia nuosekliai „prieiti“ prie pasakojimo tų, kurie neturi tiesioginės to meto patirties. Analizei pasitelktos skirtingos šeimų kartos, tai leidžia sekti, kokios praeities prasmės konfigūruojamos komunikacinėje atmintyje (pavyzdžiui, tremčių patirčių refleksijos ar susidūrimas su partizaniniu pasipriešinimu), kaip jos kinta pasakojant seneliams, tėvams, anūkams, kaip siejasi su kolektyvinėmis (partizanai – didvyriai ir herojai, tremtiniai – režimo aukos).

Pereinant prie atminties kartų, kurias galime išskirti pasitelkę skirtingų šeimos kartų sovietmečio pasakojimus, išryškėjo bent keturios. Tai siejasi su kitų autorių išvadomis, visų pirma L. Žilinskienės ir kitų, tačiau papildo jas, nes įtraukiamas specifinis šeimos kartų kontekstas ir jaunoji, sovietmečio patirties neturinti karta. Vėlgi, reikėtų didinti atvejų skaičių siekiant geresnio apibendrinimo, tačiau ir devynios šeimos bei 25 pasakojimai leidžia išskirti savitų pasakojimo bruožų, santykio su sovietine praeitimi formavimo išryškinamas

⁴² Erll, p. 95.

grupes. Senelių karta, kurios gimimo metai apima platų laikotarpį nuo trečio dešimtmečio pabaigos iki Antrojo pasaulinio karo, iš tiesų reprezentuoja vieną atminties kartą, turinčią jai būdingus pasakojimo bruožus: rezervuota sovietinės sistemos kritika, neryškiu, mažai išplėtotu, dažnai paslėptu pasipriešinimo sistemai motyvu, savo sovietmečio veiklą / veiksmų pateisinimo paieškomis, neutralaus požiūrio į nelegalias daiktų ar paslaugų įsigijimo praktikas, iš pirmo žvilgsnio neutralaus santykio su rezistenciniais judėjimais kūrimu.

Tėvų šeimos karta išsiskiria į dvi atminties kartas – kokybiškai skirtingi (nors ir ne dėl kiekvieno išskirto sovietmečio aspekto) prisiminimo konstravimo būdai aptinkami tų, kurie gimę iki septinto dešimtmečio pabaigos ir po – patvirtinamas jau anksčiau lietuvių autorių apibrėžtas pirmosios sovietmečio kohortinės kartos išskirtinumas. Jaunesniųjų tėvų atmintyje ryškėja konceptualiai skirtingas santykis su ideologinėmis ir politinėmis organizacijomis (pašaipu, laisvesnis požiūris), jie kokybiškai kitaip formuoja santykį su pokyčiais atkūrus Nepriklausomybę (naujos galimybės, nauji iššūkiai, bet įveikiami), iš principo ir su visa sovietine sistema – ironiškai atsiliepiama apie formalius susirinkimus, prekių ir paslaugų trūkumą, pripažįstama plaukus pasroviui, bet kartu gerai suvokus, „kas iš tiesų vyko“. Vyresniųjų atminties bruožas – atsargus kalbėjimas apie priklausymą toms pačioms organizacijoms. Nepriklausomybės atkūrimas tampa lūžiu ne tik dvasine prasme, bet labai stipriai ir materialine – prarandamos arba keičiasi darbinės sąlygos, galbūt netenkama galimybės nemokamai gauti būstą. Nors „jaučiama rezistencijos dvasia“ yra stiprus leitmotyvas visuose tėvų kartos pasakojimuose, visgi ta rezistencija įgyja skirtingus įvaizdžius dviejose minėtose atminties kartose. Čia jaučiama „kritinių metų“ kontekstinių aplinkybių įtaka – vyresniajai vienas lemtingų lūžių buvo R. Kalantos susideginimo ir po jo vykusių demonstracijų patirtys, ta rezistencija gerokai labiau užslėpta bijantis pasekmių. Jaunesniųjų pasakojime deklaruojamas atviras priešinimasis sistemai, išreikštas apranga, muzika, keitimusi literatūra, lietuviškų simbolių radimusi Atgimimo kontekste.

Analizuojant jaunosios kartos pasakojimą, būtų sunku išskirti daugiau kaip vieną atminties kartą. Galima teigti, kad vyresnieji turi daugiau ir įvairesnių žinių apie praeitį, jie kiek labiau niuansuotai vertina ir analizuoja tai, kas juos pasiekia komunikacinės atminties lygmeniu. Bet šiai atminties kartai – jaunajai kartai, neturinčiai tiesioginės sovietmečio patirties arba turinčiai ankstyvos vaikystės patirtį, – visgi būdinga tų pačių iš kolektyvinio, struktūrinio lygmens atminties prasmų įtaka, atsiskleidžianti pirmiausia diskusijų su „džižiaisiais pasakojimais“ apie sovietmetį kontekste.

Literatūra ir šaltiniai

- Assmann A., *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, Münchenas: Verlag C. H. Beck, 2006, 27 p., <<https://doi.org/10.17104/9783406622625-272>>.
- Bartlett F., *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*, Cambridge University Press, 1932, <<http://www.ppsis.cam.ac.uk/bartlett/TheoryOfRemembering.htm>>.
- Corning A., Gaidys V., Schuman H., „Transformative Events and Generational Memory: A Case Study Over Time in Lithuania“, *Sociological Forum* 28 (2), June 2013, p. 373–393, <<https://doi.org/10.1111/socf.12023>>.
- Corsten M., „The Time of Generations“, *Time and Society* 8 (2), 1999, p. 252–253.
- Delli Carpini M. X., „Age and History: Generations and Sociopolitical Change“, Sigel R. S. (sud.), *Political Learning and Adulthood: A Sourcebook of Theory and Research*, Chicago: University of Chicago Press, p. 22–26.
- Erlil A., *Memory in Culture* (trans. by Sara B. Young), Basingstoke: Palgrave Mcmillan, 2011, 113 p.
- Ester P., Vinken H. and Diepstraten I., „Reminiscences of an Extreme Century. Inter-generational Differences in Time Heuristics: Dutch People’s Collective Memories of the XXth Century“, *Time & Society* 11 (1), 2002, p. 59–62, <<https://doi.org/10.1177/0961463x02011001003>>.
- Gailienė D., sud., *Gyvenimas po lūžio. Kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, Vilnius: Eugrimas, 2015.
- Gergen K. J., „Mind, Text and Society: Self-memory in Social Context“, Neisser Ulric and Fivush Robyn (sud.), *The Remembering Self. Construction and Accuracy in the Self-narrative*, Cambridge University Press, 1994, p. 88–92, <<https://doi.org/10.1017/cbo9780511752858.007>>.
- Hirst W., Phelps E. A., „Flashbulb Memories“, *Current Directions in Psychological Science* 25 (1), 2016, p. 36–37, <<https://doi.org/10.1177/0963721415622487>>.
- Joensuu K., *Dynamics and Tensions of Remembrance in Post-Soviet Estonia: Late Socialism in the Making*. Doctoral dissertation, University of Tartu Press: Tartu, 2017.

- Kleining G., „Heuristik zur Erforschung von Biographien und Generation“, Juettemann Gerd und Thomae Hans (sud.), *Biographische Methoden in den Humanwissenschaften*, Beltz: Weinheim, 1999, p. 175–210.
- Kraniauskienė S., „Identiteto tyrimo metmenys: kartų identiteto paieška XX a. lietuvių autobiografijose“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2, 2004, p. 47–48, <<https://doi.org/10.15388/socmintvei.2004.2.5961>>
- Leinartė D., Žilinskienė L., Kraniauskienė S., Štutininė I., Gečienė I., *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014.
- Mannheim K., „The Sociological Problem of Generations“, Kecskemeti Paul (sud.), *Karl Mannheim: Essays*, Routledge, 1952, perleista 1972, p. 276–322.
- Schachter D. L., Gutchess A. H., Kensinger E. A., „Specificity of Memory: Implications for Individual and Collective Remembering“, Poyer P. ir Wertsch J. (sud.), *Memory in Mind and Culture*, p. 98–101, <<https://doi.org/10.1017/cbo9780511626999.006>>.
- Schuman H., Corning A., *Generations and Collective Memory*, Chicago: The University of Chicago Press, 2014.
- Schuman H., Corning A., „The Conversion of Generational Effects into Collective Memories: Research Note“, *International Journal of Public Opinion Research* 29 (3), 2017, p. 520–532.
- Schuman H., Rodgers W. L., „Cohorts, Chronology and Collective Memories“, *Public Opinion Quarterly* 68 (2), 2004, 221 p., <<https://doi.org/10.1093/poq/nfh012>>.
- Schuman H., Scott J., „Generations and Collective Memories“, *American Sociological Review* 54 (3) (Jun., 1989), p. 377–378.
- Vaskelienė I., Kazlauskas E., Gailienė D., Domanskaitė-Gota V., „Komunikacija apie patirtas politines represijas šeimoje: tarpgeneracinis aspektas“, *International Journal of Psychology: A Biopsychosocial Approach/ Tarptautinis psichologijos žurnalas: biopsichosocialinis požiūris* 9, 2011, p. 91–104.
- Vinitzky-Serrousi V., Taager C., „Unpacking the Unspoken: Silence in Collective Memory and Forgetting“, *Social Forces* 88 (3), 2010, p. 1103–1122, <<https://doi.org/10.1353/sof.0.0290>>.
- Welzer H., *Das Kommunikative Gedächtnis: eine Theorie der Erinnerung*, München: Beck, 2002.
- Welzer H., „Grandpa Wasn't a Nazi: The Holocaust in German Family Remembrance“, *International Perspectives* 54, 2005.
- Welzer H., „Re-narrations: How Pasts Change in Conversational Remembering“, *Memory Studies* 3 (1), 2010, p. 5–17, <<https://doi.org/10.1177/1750698009348279>>.
- Wengraf T., Chamberlayne P., Bornat J., „A Biographical Turn in the Social Sciences? A British – European View“, *Cultural Studies – Critical Methodologies* 2 (2), 2002, p. 245–269, <<https://doi.org/10.1177/153270860200200215>>.
- Wertsch J., *Voices of Collective Remembering*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, p. 55–62.
- Žilinskienė L., Kraniauskienė S., Štutininė I., *Gimę socializme: pirmoji sovietmečio karta*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016.